

«Βλέποντας τον Γληνό μέσα από τη ματιά του για τον Ψυχάρη»

Αγγελική Χρονοπούλου, δ.φ., Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων

Ο Δημήτρης Γληνός ήταν 6 χρόνων, όταν εκδόθηκε το «Ταξίδι» του Ψυχάρη.¹ Το ταξίδι της δικής του ζωής είχε μόλις ξεκινήσει, και βέβαια κανείς δεν θα μπορούσε ακόμη να φανταστεί πόσο το ένα ταξίδι θα επηρέαζε το άλλο.

Από φτωχή οικογένεια της Σμύρνης ο ίδιος, μεγάλωσε μέσα «σε κατάθλιψη φτώχειας», όπως έλεγε (σ' αντίθεση με τη μεγαλοαστική καταγωγή και ανατροφή του Ψυχάρη), κατάφερε ωστόσο να υπερβεί τα (μορφωτικά) όρια της τάξης του και να σπουδάσει στην Αθήνα και τη Γερμανία, όπου γνώρισε και τις σοσιαλιστικές ιδέες, τις οποίες υπηρέτησε εντέλει σε όλη του τη ζωή ως μαχητής του δημοτικισμού, πρωτοπόρος παιδαγωγός και αγωνιστής της αριστεράς.

Όταν γράφει το βιογραφικό και κριτικό σημείωμα για τον Ψυχάρη ως εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση του μυθιστορημάτος του «Αγνή» για τον Ελευθερουδάκη το 1930², ένα χρόνο μετά το θάνατό του³, κείμενο στο οποίο κυρίως βασίζεται η διερεύνησή μας, έχει ήδη διανύσει μια μακρά διαδρομή ιδεολογική και επαγγελματική. Είναι πια ο ώριμος Γληνός, πιο αποφασιστικά αριστερός, ακόμη πιο ένθερμος δημοτικιστής.

Μέσα από το κείμενο αυτό, αλλά και από άλλα, στα οποία στηριζόμαστε, σχετιζόμενα κυρίως με το δημοτικισμό, δεν αναφαίνεται μόνον η στάση του Γληνού προς τον Ψυχάρη, αλλά φυσικά και η προσωπικότητα του ίδιου του Γληνού, αφού αναδεικνύονται τα κριτήριά του, οι αξίες και οι πεποιθήσεις του, η ιδεολογία του, η αίσθηση προορισμού του ανθρώπου, αλλά και τα εργαλεία με τα οποία επιχειρούσε να κρίνει, να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει μian άλλη προσωπικότητα.

Στο κείμενο αποτυπώνεται ο σταθερός μαρξιστικός προσανατολισμός του και η πρόθεσή του να χρησιμοποιήσει το μαρξισμό στις αναλύσεις του με αποτελεσματικότητα και πειστικότητα. Το εργαλείο είναι ο διαλεκτικός υλισμός, εφόσον ενδιαφέρεται για την τοποθέτηση του προσώπου στο ιστορικό του πλαίσιο και στην ταξική του θέση.

Έτσι, ο Γληνός προβαίνει σε μια συστηματική διαλεκτική ανάλυση της προσωπικότητας του Ψυχάρη. Τον τοποθετεί ιστορικά και τον προσδιορίζει ταξικά, εκτιμώντας ότι τα στοιχεία που συνέτρεξαν για τη δημιουργία της προσωπικότητάς του ήταν η μεγαλοαστική του καταγωγή καθώς και ο γαλλικός ορθολογισμός και η ανάπτυξη της αστικής επιστήμης τον 19^ο αιώνα.

Από την άλλη, κάθε άλλο παρά υποτιμά το ρόλο της προσωπικότητας και της ψυχοσύνθεσης του ανθρώπου. Αντιλαμβάνεται τη μεγάλη σημασία των προσωπικών χαρακτηριστικών, της ψυχολογίας, αφού (καθόλου αυτονόητα) έχει την πεποίθηση ότι η εποχή και η τάξη δεν αρκούν για να φτιάξουν έναν Ψυχάρη, μα και τα ψυχικά και

¹ Ο Δημήτρης Γληνός γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1882 και πέθανε στη Αθήνα το 1943. Το έργο του Ψυχάρη «Το ταξίδι μου» εκδόθηκε το 1888.

² Είναι το 19^ο βιβλίο της σειράς «Γράμματα – Επιστήμαι - Τέχναι». Ο πρόλογος του Γληνού αναδημοσιεύεται στο *Δημήτρης Γληνός: Εκλεκτές σελίδες*, εκδ. Στοχαστής, τ. Α', σ. 101-120.

³ Ο Γιάννης Ψυχάρης γεννήθηκε στην Οδησό το 1854 και πέθανε στο Παρίσι το 1929.

πνευματικά χαρακτηριστικά (όσο κι αν είναι εξαιρετικά, όπως πιστεύει ότι είναι στην περίπτωση αυτή) δεν αρκούν έξω από την εποχή και την ιστορικότητα για να αναδειχθούν και να καρποφορήσουν.

Μάλιστα, θεωρείται ότι ο Γληνός συνέβαλε στην εξέλιξη της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα και κατά το ότι ακριβώς επιχειρούσε τις ερμηνείες του «αναδημιουργώντας όλους τους ενδιάμεσους κρίκους ανάμεσα στην ατομική συνείδηση και το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο που την επηρεάζει»⁴, όπως δείχνουν και οι αναλύσεις για τον Πλάτωνα και τον Νίτσε. Άλλωστε, είχε ένα ειδικό ενδιαφέρον για την ψυχική σύσταση του ανθρώπου (ασφαλώς και λόγω των σπουδών του στην πειραματική Ψυχολογία αλλά και του γεγονότος ότι από εκείνη κιόλας την εποχή είχε έρθει σε επαφή με την ψυχανάλυση⁵), όπως φαίνεται και από την προσέγγιση ιδίως στον Πλάτωνα (όπου τη χρησιμοποιεί⁶), όπως επίσης φαίνεται και από τις συζητήσεις με το γιο του στην εξορία της Σαντορίνης, το 1938, οπότε πέρασαν 5 βδομάδες μαζί, όταν ο δεύτερος τον επισκέφθηκε μετά από άδεια των αρχών, όπου δηλώνει το πάγιο ενδιαφέρον του γι' αυτά τα ζητήματα, κυρίως για τη σχέση ανάμεσα στη βιολογική/ψυχολογική υπόσταση και την κοινωνική συγκρότηση του ανθρώπου.⁷ Ο Γληνός, όπως γράφει και ο γιος του⁸, «εντελώς πρωτοποριακά για το μαρξισμό της εποχής του» αναγνωρίζει «δύο δυναμογόνους συντελεστές» για τον καθορισμό της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας, «την ψυχοφυσική ιδιοσυστασία»⁹ και «τον φυσικό και κοινωνικό περίγυρο».¹⁰

---

⁴ Α. Μπαγιώνα: «Η φιλοσοφική σκέψη του Δημήτρη Γληνού και η συμβολή του στην ανάπτυξη του μαρξισμού στην Ελλάδα» στο *Δημήτρης Γληνός: 100 χρόνια από τη γέννησή του, επιστημονικό διήμερο 1-2/12/1982*, σ. 27, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985

⁵ Η βιβλιοθήκη του (στην οικία του, που σήμερα στεγάζει το Ίδρυμα Γληνού) περιλαμβάνει Φρόιντ και Γιουνγκ και πολλά σχετικά περιοδικά.

⁶ Ο Γληνός ερμηνεύει τον αρνητισμό του Πλάτωνα απέναντι στη γυναίκα (Εισαγωγή στον «Σοφιστή», 1940) με βάση το γεγονός ότι μεγάλωσε χωρίς πατέρα, ενώ η μητέρα του ξαναπαντρεύτηκε και απέκτησε άλλον ένα γιο. Το θέμα αναπτύσσει η Έλλη Παππά στο άρθρο της «Ο Δημήτρης Γληνός και το επαναστατικό μήνυμά της εισαγωγής στον *Σοφιστή*» στο *Δημήτρης Γληνός: 100 χρόνια από τη γέννησή του. Επιστημονικό διήμερο 1-2 Δεκέμβρη 1982*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή 1985, σ. 33-61. Είναι πάντως ενδιαφέρον το γεγονός ότι, αντιστρόφως, ο Ψυχάρης μεγάλωσε χωρίς μητέρα (την έχασε όταν ήταν 18 μηνών και ο πατέρας του δεν ξαναπαντρεύτηκε), και ήταν μέγας λάτρης του γυναικείου φύλου.

⁷ Οι συζητήσεις αυτές, στις οποίες ο Ανδρέας Γληνός, ως φοιτητής της Ιατρικής, συνέβαλε ως προς το μέρος το σχετιζόμενο με τη βιολογία, και οι οποίες συνεχίστηκαν και στην Αθήνα, όταν στο τέλος του 1938 η ποινή του Δημήτρη Γληνού μετατράπηκε σε περιορισμό στο σπίτι του στα Πατήσια, λόγω προβλημάτων υγείας, οδήγησαν στη συγγραφή εκτενών φιλοσοφικών κειμένων με τη μορφή μάλιστα επιστολής σε έναν νέο, ένα μέρος των οποίων δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Ορίζοντες νέας ζωής. Α' Θεωρία της γνώσης» στην Επιστημονική Σκέψη τ. 8, Ιούλης – Αύγουστος 1982.

⁸ Ανδρέας Γληνός «Η επιστημονική κοσμοθεώρηση του διαλεκτικού υλισμού και ο Δημήτρης Γληνός» στο *Βιολογική επιστήμη και κοινωνία*, σ. 14, Ίδρυμα Γληνού, εκδ. Δελφίνι, 1994.

⁹ Η ψυχοφυσική ιδιοσυστασία «κυριαρχείται από τη βασική ροπή για ολόπλευρη πραγμάτωση του εγώ διακλαδισμένη σε τρία ένστικτα, της αυτοσυντήρησης, της αναπαραγωγής, της κυριαρχικής επιβολής του εγώ».

¹⁰ Όπως σημειώνει ο Α. Γληνός (ό.π., υποσ. 2, σ. 93), οι σκέψεις αυτές του Δ. Γληνού προέρχονται από το «Μερικοί στοχασμοί για τον Πλάτωνα και το έργο του – Διαλεκτική μελέτη», εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1945, σ. 15-16. Αξίζει πάντως να σημειώσουμε ότι ο Γληνός έβλεπε την αλληλεπίδραση εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων και στο θέμα της παιδείας. Έτσι, στο άρθρο του «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας» (Σεπτ. 1923, περ. Εργασία 1923-24, αναδημοσιευμένο στις «Εκλεκτές σελίδες», τ. Α', σ. 63-82) αναπτύσσει την άποψη ότι το παιδί είναι σαν το φυτό (με τα προσωπικά εσωτερικά

Έτσι κι αλλιώς, πιστεύει βαθιά στο ρόλο των πνευματικών ηγετών (ή μάλλον «εργατών», όπως τους αποκαλεί) για την ίδια την αφύπνιση και τη συνειδητοποίηση του λαού. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Ένας λαός δείχνει πως έχει μέσα του θέληση και δύναμη ζωής όσο βαθύτερα κι εντατικότερα, όσο περισσότερο με προσοχή και αγάπη μελετάει τους πνευματικούς εργάτες του.»¹¹. Ο Ψυχάρης είναι ένας απ' αυτούς. «Ο Ψυχάρης είναι η πιο πλούσια προσωπικότητα της νεώτερης Ελλάδας» γράφει σε ιδιόχειρο σημείωμά του, που βρίσκεται μαζί με τα χειρόγραφα αυτού του κειμένου.¹²

Ο Γληνός με ξεκάθαρη δομή μελετά τον Ψυχάρη ως λογοτέχνη, ως επιστήμονα, ως γλωσσικό αγωνιστή.

Σε χειρόγραφες σημειώσεις υπό τύπον σχεδιαγράμματος για την προετοιμασία ομιλίας στο πολιτικό μνημόσυνο του Ψυχάρη (το 1929)¹³ διευρύνει τους υπέρτιτλους γράφοντας επίσης: επιστήμονας – δημιουργός ζωής, δάσκαλος – μορφωτής – οδηγητής, άνθρωπος του πρέπει.

Ως λογοτέχνη, λοιπόν, τον θεωρεί μεγάλο στυλίστα, που είχε αίσθηση της φόρμας και ήξερε να γράφει, όχι όμως κατ' ανάγκην μεγάλο δημιουργό, δεν έγινε ο Γκαίτε που ήθελε («Θέλω να είμαι Γκαίτε ή τίποτε» είχε πει όταν σπούδαζε στη Γερμανία). Ήταν υπερβολικά σχεδιασμένος, υπερβολικά φιλολογικός, ήταν όμως ελεύθερος και ειλικρινής. Θεωρεί μάλιστα ότι δεν υπόταξε την τέχνη του στη γλωσσική ιδέα, αν και γνωρίζουμε πως ο Ψυχάρης δήλωνε ότι πρέπει ν' αποδειχθεί πως μπορούν να γραφούν μεγάλα πεζογραφήματα στη δημοτική γλώσσα και έγραφε και γι' αυτό. Ταυτόχρονα, εντάσσει τη ρεαλιστική τεχνοτροπία του στα όρια της εποχής και της ιδιοσυγκρασίας του. Ο Γληνός αναγνωρίζει τη λογοτεχνική του αξία - παρά τις επιφυλάξεις - αλλά και την αξεπέραστη αξία του «Γαξιδιού», που το λογαριάζει ως το σπουδαιότερο λογοτεχνικό έργο των τελευταίων 50 χρόνων (αν και στην πραγματικότητα είναι αταξινόμητο), τον θεωρεί διαμορφωτή του πεζού λόγου και τον τελειότερο πεζογράφο της Ελλάδας μέχρι τότε και εκτιμά ως αξεπέραστες τις φυσικές περιγραφές του. (Και πρέπει να πούμε πως ο Γληνός ήταν εύστοχος όσο και βαθύς κριτικός των λογοτεχνικών πραγμάτων.) Του καταλογίζει, ωστόσο, και αρκετά ελαττώματα. Θεωρεί, λοιπόν, πως το λογοτεχνικό του έργο αποτελεί μian αυτοανάλυση (δε διστάζει να τον χαρακτηρίσει ατομικιστή και ναρκισσιστή) και - με βάση και το ειδικό ενδιαφέρον του για την ψυχολογία - κάνει ξεχωριστό λόγο για τα δυο «ψυχόρμητα» του ανθρώπου που κυρίως τον απασχολούν και κυριαρχούν καταλυτικά στα λογοτεχνικά του έργα: τον έρωτα και τη φιλοδοξία, αποδίδοντας αυτή την (λογοτεχνική) προτίμηση στο γεγονός ότι ακριβώς τα δυο αυτά στοιχεία αντιπροσωπεύουν τη δική του ζωή, όπου πράγματι οι γυναίκες έπαιζαν σπουδαίο ρόλο (όπως αναφέρει και ο Γληνός, αγάπησε 46 φορές, 7 απ' αυτές ήταν θανάσιμες αγάπες, πέρα από τα διαβατάρικα πουλιά), και γι' αυτό επιδιώκει να αναλύσει την

χαρακτηριστικά του), ενώ η παιδεία μοιάζει με το σκάψιμο της γης, το κλάδεμα, το πότισμα, την προσφορά θρεπτικών χυμών, την εξωτερική χαλιναγώγηση του φυτού.

¹¹ «Βιογραφικό και κριτικό σημείωμα» στην «Αγνή του Ψυχάρη, εκδ. Ελευθερουδάκη 1930, σ. 8. (Στην αναδημοσίευση των «Εκλεκτών σελίδων», σ. 102)

¹² Τα χειρόγραφα και τα αδημοσίευτα που αναφέρουμε εδώ τα διαθέτουμε χάρη στο Ίδρυμα Δημήτρη Γληνού.

¹³ Στο σχεδιάγραμμα για ομιλία στο μνημόσυνο του Ψυχάρη, που οργάνωσε η Φοιτητική Συντροφιά με αντιπροσωπευόμενο και τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, και έγινε στις 6/11/1929.

ψυχοσύνθεσή τους, να διεισδύσει στα βάθη της γυναικείας ψυχής, χωρίς ωστόσο αυτό να το πετυχαίνει απολύτως, κατά τον Γληνό, αφού εντέλει όταν διαβάξεις τα έργα του (πχ την *Αγνή*), δεν είναι η γυναίκα αλλά ο άντρας που σου μένει στο νου, που στην πραγματικότητα δεν είναι άλλος από τον Ψυχάρη. Πάντως εντέλει η ερμηνεία που δίνει είναι περισσότερο κοινωνική, καθώς εκτιμά πως «το περιεχόμενο της καλλιτεχνικής του συγκίνησης» καθορίζεται αφενός από την ψυχική του τοποθέτηση αφετέρου από την κοινωνική του υπόσταση, από το ότι είναι ένας αστός του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, είναι ένας αστός που περιδιαβαίνει στο περιβόλι του, που η ζωή είναι χτήμα του. Ακόμη και τον έρωτα τον βλέπει απλώς ως το ανώτατο προσωπικό δικαίωμα. Είναι έξω και μακριά από τα κοινωνικά προβλήματα, και, παρότι μιλά ακατάπαυστα για το «έθνος» και την «ιδέα», του καταλογίζει πως γνωρίζει το λαό μόνο μέσα από τα βιβλία, τον κατατάσσει αναγκαστικά στην άνετη μεγαλοαστική ζωή, που του στερεί την εμπλοκή του στους κοινωνικούς αγώνες, του στερεί ίσως την ίδια τη στέρηση, που θα τον υποχρέωνε ενδεχομένως να δώσει μάχες πιο πραγματικές: «Δεν θαλασσοδάρθηκε στη φουρτούνα της κοινωνικής πάλης», γράφει, πράγμα σημαντικό για τον Γληνό. (Αργότερα, το 1938 έγραφε από την εξορία της Σαντορίνης: «Η ζωή είναι ένα ταξίδι μέσα σε μια πολυτρικυμισμένη θάλασσα. Θα μας χτυπήσουνε τα κύματα. Θα θαλασσοδαρθούμε. Και τότε μόνο θα ζήσουμε...»)¹⁴

Περνώντας στον επιστημονικό Ψυχάρη, ο Γληνός κρίνει πως εντέλει ήταν περισσότερο επιστήμονας, παρότι ο ίδιος διάλεξε τη φιλολογία για να υπηρετήσει την ποίηση. Σε κάθε περίπτωση τον θεωρεί γενικότερα δισυπόστατο: Έλληνα και Γάλλο, επιστήμονα και ποιητή. Και στην ανάλυση του επιστημονικού του έργου, ο Γληνός εντάσσει τον Ψυχάρη στην κοινωνική του θέση, στην εποχή του και στα δεδομένα της, που αποτελούν το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο κινείται, κι έτσι ερμηνεύει και την εμπλοκή του στο γλωσσικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, στην εποχή της κορύφωσης της αστικής επιστήμης, στην εποχή της άνθισης των φυσικών επιστημών, της προσπάθειας των κοινωνικών επιστημών ν' ακολουθήσουν τις μεθόδους των πρώτων, ώστε να καθιερώσουν νόμους σαν τους φυσικούς, πράγμα που εκδηλώνεται προπάντων στη γλωσσολογία, καθώς η γλώσσα θεωρείται φυσικό φαινόμενο κι οι νόμοι της νόμοι φυσικοί. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, βρίσκει τη θέση της και η ροπή για έρευνα των λαϊκών δημιουργημάτων, γιατί, όπως λέει ο Γληνός, ο λαός στα κοινωνικά φαινόμενα είναι ό,τι η φύση στα φυσικά. Ο Ψυχάρης, λοιπόν, μελέτησε τη φυσική εξέλιξη της γλώσσας του λαού (άλλωστε, το γλωσσικό ζήτημα των χωρών τους οι χώρες της Δύσης το έλυσαν ανάγοντας σε καθολικό πνευματικό όργανο την ομιλουμένη γλώσσα¹⁵). Ως επιστήμονας της αστικής τάξης του μέσου και του ύστερου 19^{ου} αιώνα (με χαρακτηριστικά την αντικειμενικότητα, το ρεαλισμό, τον ορθολογισμό¹⁶) ήθελε η

---

¹⁴ Από το κεφ. *Γράμματα* στο βιβλίο «Στη μνήμη Δημήτρη Γληνού», επιμ. Κ. Μαυρέας, Γ. Μπουμπούς, εκδ. Παπαζήση 2003, σ. 192

¹⁵ Ο Κορδάτος στο έργο του «Δημοτικισμός και λογιωτατισμός» αναφέρεται στο παράδειγμα του Λούθηρου, που έλεγε: «Μη ζητάς στα λατινικά πώς θα γράψεις καλά γερμανικά. Ρώτα τη μάνα σου στο σπίτι, τα παιδιά στους δρόμους, τους ανθρώπους του λαού στην αγορά. Κοίταξέ τους στο στόμα πώς μιλάνε και έτσι γράφε.»

¹⁶ Σε χειρόγραφο σημείωμα ο Γληνός γράφει: «Ο Ψυχάρης ήταν η ευτυχέστερη επίδραση του γαλλικού ορθολογισμού πάνω στο νεοελληνικό ρομαντικό χάος»

επιστήμη του να καθορίζει νόμους λεπτομερειακούς, να συστηματοποιεί και να εξηγεί τα γεγονότα, και η γλώσσα είναι «γεγονότο» μόνο στο στόμα του λαού.

Ο Γληνός, πάντως, θεωρεί πως ο Ψυχάρης δεν έδωσε το μεγάλο συνθετικό έργο, αν εξαιρέσει κανείς τη «Μεγάλη Ρωμείκη Γραμματική» του, έργο ζωής, ανέκδοτο ακόμη όταν έγραφε το σημείωμα. Ωστόσο, αυτή η επισήμανση, δεν ενέχει κατ' ανάγκην αρνητικό χαρακτηρισμό, καθόσον, όπως εξηγεί, αυτό αποτελούσε συνειδητή επιλογή του Ψυχάρη, σύμφωνη ακριβώς με τις αντιλήψεις που προαναφέραμε, την αντικειμενικότητα και την αυστηρή επιστημονικότητα, που θεωρούσε αντιεπιστημονικό κάθε υποκειμενικό στοιχείο, που υποχρεωτικά υπεισέρχεται σε μια σύνθεση. Ως οπαδός του ιστορικού ρεαλισμού, ήθελε γεγονότα, όχι συμπεράσματα προσωπικά.

Αλλού βέβαια¹⁷ του καταλογίζει κάποια επιστημονική στενότητα, καθώς – στο πλαίσιο πάντοτε του γενικότερου καθορισμού του - θεωρούσε ότι είχε αδυναμία να κατανοήσει σε βάθος τόσο την κοινωνική όσο και την εκπαιδευτική σημασία του δημοτικισμού.

Μέχρι εκεί, πάντως, είναι επιστήμονας. Αλλά, όπως λέει ο Γληνός, το τεράστιο εντέλει βήμα μέχρι το γλωσσικό κήρυγμα και τον γλωσσικό αγώνα δεν το έκανε ο επιστήμονας αλλά ο άνθρωπος, τη σύνδεση δηλαδή της θεωρίας με την πράξη. Αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό για τον Γληνό. Όπως γράφει, λίγοι άνθρωποι καταφέρνουν να πετύχουν αυτή την εσωτερική αρμονία.¹⁸ Αυτό τον έκανε οδηγητή του λαού, «παρορμητή μεγάλο». Κι είχε, όπως συμπληρώνει, όλα τα γνωρίσματα του επαναστάτη οδηγητή, που ακολουθεί έναν «αμείλιχτο κατηγορικό κανόνα»¹⁹, τα πρέπει του: γνώση, πίστη, παλικάριά, αδιαλλαξία, φανατισμό και συνέπεια. Οι αρετές του αυτές (που στα προσχέδια του μνημοσύνου τις σημειώνει μάλιστα και ως επιστημονικά ψυχολογικά χαρακτηριστικά) ήταν όσα του προσήπταν ως ελαττώματα οι λιγόψυχοι. Εκείνος δε λύγισε ούτε στιγμή, «πολέμησε σαράντα χρόνια στο πυργοκάστελλό του, απάνω στην πολεμίστρα».²⁰ Μίλησε με αποφασιστικότητα και τόλμη για το γλωσσικό, αρνούμενος οποιονδήποτε συμβιβασμό: «Μόνο δημοτική και τώρα αμέσως και σε όλα τα είδη του λόγου», πράγμα που δεν πίστευαν όλοι οι δημοτικιστές.

Η αναμφισβήτητη προσφορά του στο γλωσσικό αγώνα, η ίδια η γλωσσική ιδέα προσδίδει, για τον Γληνό, τη συνεκτική ουσία στο έργο και την προσωπικότητα του Ψυχάρη: «Η γλωσσική ιδέα σφιχτόδεσεν όλο το πολύτροπο είναι του σε μian ενότητα».²¹

Εντέλει το συνθετικό έργο του Ψυχάρη είναι «Το ταξίδι μου», γιατί εμπερικλείει τον λογοτέχνη, τον επιστήμονα και τον επαναστάτη. Ο Ψυχάρης ο γλωσσικός οδηγητής δεν πέθανε ποτέ. Κατά τον Γληνό, δεν ξεπεράστηκε, έμεινε ως γλωσσικός κανόνας και μάλιστα έμεινε ως κληροδότημα σ' εκείνους που επιδιώκουν την ολοκληρωτική

---

¹⁷ Στα προσχέδια για την ομιλία στο μνημόσυνο του Ψυχάρη (1929), που αναφέραμε παραπάνω.

¹⁸ Ο Γληνός στα χειρόγραφα προσχέδια για το μνημόσυνο σημειώνει την ακόλουθη φράση του Ψυχάρη κάτω από τον τίτλο «Χρέος – ευθύτητα»: «Το χρέος του πρέπει να κάμη ο καθένας όσο ζη και την πεποίθηση που έχει μέσα ριζωμένη στην καρδιά του, σα σκλάβος να την ακούη.»

¹⁹ «Βιογραφικό και κριτικό σημείωμα», σ. 29 (Στις «Εκλεκτές σελίδες», σ. 118)

²⁰ «Βιογραφικό και κριτικό σημείωμα» σ. 29 (Στις «Εκλεκτές σελίδες», σ. 118)

²¹ «Βιογραφικό και κριτικό σημείωμα» σ. 8 (Στις «Εκλεκτές σελίδες», σ. 101)

απολύτρωση του λαού. Ο Ψυχάρης έτσι, συμπεραίνουμε, ξεπέρασε την τάξη του και έγινε σύμβολο και οδηγητής της εργατικής τάξης.

Η προσέγγιση του Γληνού τόσο στον Ψυχάρη όσο και στο γλωσσικό ζήτημα είναι προσέγγιση θα λέγαμε σήμερα είναι ολιστική. Η μαρξιστική του προδιάθεση και εντέλει πίστη (θα τολμούσα να πω ότι ο Γληνός είναι φύσει μαρξιστής, με την αριστοτελική έννοια της φύσης ως τελείωσης του πράγματος)²² θα τον προμηθεύσει με εργαλεία επιστημονικά τέτοια, που θα τον απαλλάξουν από την αποσπασματικότητα και την αυτοτελή ερμηνεία των φαινομένων και θα τον οδηγήσουν στην πληρέστερη θέαση των πραγμάτων.

Ο Γληνός σ' όλες του τις μελέτες για το γλωσσικό και στις σχετικές αναφορές του στον Ψυχάρη αποκαλύπτει την έγνοια του, την αγωνία του για την καλλιέργεια και επικράτηση της δημοτικής σ' όλους τους τομείς της ζωής, σε όλα τα πνευματικά φαινόμενα, αγωνία που διαπερνούσε και όλη τη ζωή του Ψυχάρη. Αυτή η έγνοια τους ενώνει, η βαθιά ανάγκη για δράση και αγώνα.

Η προσήλωση του Γληνού προς τον Ψυχάρη και η αδιαμφισβήτητη παραδοχή του για την καθοριστική του προσφορά τόσο στην αφετηριακή όσο και στην τελική λύση του γλωσσικού ζητήματος είναι σταθερή από την αρχή της τοποθέτησής του υπέρ του δημοτικισμού, παρά τις επιμέρους διαφορές τους (και παρά την εξέλιξη του Γληνού και στο ίδιο το γλωσσικό), αφού θεωρούσε ότι στο έργο του υπάρχει η σωστή γραμμή για τη λύση του, δηλαδή η αντίληψη για την ύπαρξη μιας γλώσσας ενιαίας, ζωντανής και ικανής για όλους. Ήδη από το 1901 σε γράμμα του στο «Περιοδικό μας» τον εντάσσει στη χορεία των σοφών, εμπνευσμένων και φωτισμένων ανδρών, που με το έργο τους «ευρήκε το έθνος το δρόμο του».²³ Στη μελέτη του «Έθνος και γλώσσα» του 1916 αναφέρεται ένθερμα στο πρόσωπο του Ψυχάρη σε πολλά σημεία. Τον επαινεί για τη θεωρητική στήριξη του δημοτικισμού, για την αποδεικτική αξία του έργου του, για την εμβριθή ανάλυση της αρχαίας λογοτεχνίας, για το ζωντανό του πνεύμα, ενώ χρησιμοποιεί τις θέσεις του ως οδηγό για ορισμένα ζητήματα.²⁴ Στους προγραμματικούς του στοχασμούς του 1922 για το γλωσσικό («Η κρίση του δημοτικισμού»), όπου διαπιστώνει χαλάρωση του αρχικού ιδανικού σε πολλά επίπεδα (στο γεγονός της μη εξάπλωσης της δημοτικής σε όλα τα είδη του λόγου – πέραν της

---

²² Πιστεύω πως μπορούμε να πούμε για τον Γληνό αυτό που είπε ο ίδιος για τον Βάρναλη και τη συνάντησή του με το διαλεκτικό ματεριαλισμό: «Ο Βάρναλης βρήκε τον αληθινό εαυτό του.» («Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης» στο *Εκλεκτές σελίδες*, τ. Β', σ. 134).

²³ Πρόκειται για το γράμμα «Γλωσσικός φραγκολεβαντισμός», που πραγματεύεται το θέμα της αυθαίρετης χρήσης ξένων λέξεων από τη δημοτική, και υπογράφεται με το ψευδώνυμο «Ένας εθνικός». Βεβαίως, εκείνη την περίοδο ο Γληνός ταλαντευόταν ακόμη γλωσσικά όντας και υπό την επήρεια των καθαρευουσιάνων και του Μιστριώτη, όπως φανερώνει και η συμμετοχή του στα επεισόδια των Ευαγγελικών με την πλευρά αυτή λίγους μήνες μετά. Η αλήθεια είναι πως το «αμάρτημα» ήταν μάλλον στιγμιαίο, αφού κι ο ίδιος δήλωνε (σε γράμμα του από την Ακροναυπλία το 1937) ότι έγινε δημοτικιστής στα δεκαοχτώ του, δηλαδή στα 1900, όταν, όπως αναφέρει και ο Φ. Ηλιού («Από τον Μιστριώτη στον Λένιν» στο *Δημ. Γληνός: Παιδαγωγός και Φιλόσοφος*, Φιλοσοφική Σχολή Παν/μίου Ιωαννίνων, 1983, σ. 19), ο Κώστας Γούναρης τον εισάγει στο δημοτικισμό. Ο Γληνός, βέβαια, εξελίσσεται γλωσσικά και μέσα στο δημοτικισμό.

²⁴ Ιδίως για τα διαλεκτικά στοιχεία και τους ιδιοματισμούς κυρίως («Έθνος και Γλώσσα» (εκδ. Πελεκάνος, 2014, σ. 15). Στη σ. 19 αναφέρει «ο μεγάλος Ψυχάρης», ενώ στη σ. 76 γράφει: «ποιος καθαρευουσιάνος μας έδωκε ποτέ μιαν εσώτερη ανάλυση αρχαίου δράματος, σαν εκείνη του «Φιλοκτήτη», που μας έδωκεν ο Ψυχάρης στην «Άρρωστη δούλα»;».

λογοτεχνίας, σε συχνά φαινόμενα γλωσσικής αναρχίας από δημοτικιστές λογοτέχνες, όπου δεν διστάζει να τα βάλει με μεγάλα ονόματα του χώρου και να τους ασκήσει κριτική - πρόσωπα που έχει αλλού παινέσει, όπως τον Παλαμά, δείχνοντας πως υπηρετεί τις ιδέες και όχι τα πρόσωπα - κι ο ίδιος λέει ότι ο κριτικός πρέπει να είναι απροσωπόληπτος), του αφιερώνει μια εκτενή παράγραφο με συνεχείς χαρακτηρισμούς, όπου τον ανυψώνει σε ιδανικό και ηγέτη, ιδίως στο μορφικό δημοτικισμό και την ανάγκη ύπαρξης κανόνων.²⁵ Το μέτρο για να κρίνει τους συγχρόνους του, για να κρίνει την αντιστοιχία των ανθρώπων με τις απαιτήσεις των καιρών είναι ο Ψυχάρης, παρότι δέχεται, έστω ως υπόθεση εργασίας, την ύπαρξη υπερβολών από πλευράς του. Απαντά πάντως και στους επικριτές του Ψυχάρη, όσους τον κατηγόρησαν για τεχνητό τρόπο: το τεχνητό δεν είναι ψεύτικο, όταν έχει τις ρίζες του μέσα στην πραγματικότητα.

Στο επίσης σημαντικό κείμενο «Υστερ' από το θάνατο του Ψυχάρη» (1931)²⁶ από μιας αρχής δηλώνεται ο τριπλός ρόλος του στο γλωσσικό: «ο θεωρητικός μαχητής, ο αρχιτέκτονας διαμορφωτής, και του κανόνα ο ρυθμιστής σε όλα τα καθήκαστα» και αποτιμάται πάλι ως ένας «μεγάλος άνθρωπος του πρέπει». Την ίδια ώρα θεωρεί πως η διαθήκη του Ψυχάρη είναι η αντίληψη που θέλει τη γλώσσα του λαού όργανο της πνευματικής του απολύτρωσης, που πρέπει να είναι πανέτοιμη για τον αγώνα του. Ο ίδιος μετατρέπει αυτό το μήνυμα σε συγκεκριμένα καθήκοντα του καιρού του, καθήκοντα δράσης και εφαρμογής (αφού άλλωστε πιστεύει, όπως έγραψε στα προσχέδια άλλου φιλολογικού μνημοσύνου για τον Ψυχάρη το 1932 πως για να γίνει ένας πνευματικός άνθρωπος ηγέτης και ξεχωριστή μορφή πρέπει να μπορεί να μετουσιωθεί στο σήμερα²⁷) κι αυτά είναι: καλλιέργεια της δημοτικής σε όλα τα είδη του λόγου και της επιστήμης, γλωσσική καθαρότητα – γραμματική ενότητα, απλοποίηση – ομοιομορφία ορθογραφίας, διαπιστώνοντας ότι ο δημοτικισμός έχει προδοθεί από θεσμούς και ανθρώπους.

Στο άρθρο του μάλιστα «Το γλωσσικό ζήτημα» του 1934²⁸ (στο περ. «Νέοι Πρωτοπόροι»), όπου αναφέρεται επίσης στον Ψυχάρη αλλά και στις τάσεις των δημοτικιστών μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου²⁹, καταλήγει ότι ο δημοτικισμός δεν έχει από μόνος του περιεχόμενο – είναι μορφή, το περιεχόμενο το παίρνει από την τοποθέτηση του κάθε δημοτικιστή. Ο Γληνός εντέλει κατάλαβε ότι

²⁵ «Η κρίση του δημοτικισμού» (Δημήτρη Γληνού «Εκλεκτές σελίδες», τ. Β', σ. 20-21, εκδ. Στοχαστής, 1971, όπου αναδημοσιεύεται από το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. 11, 1923-24).

²⁶ Δημοσιεύτηκε στο περ. Κύκλος, τ. 1, 1931. Αναδημοσιεύεται στις Εκλεκτές σελίδες, τ. Β', σ. 65-69.

²⁷ Χειρόγραφες σημειώσεις για το φιλολογικό μνημόσυνο του Ψυχάρη στο θέατρο Διονύσια (21/10/32): «Κάθε λαός σαν υψώνει έναν πνευματικό του αντιπρόσωπο σε ξεχωριστή μορφή, σ' έναν τύπο αντιπροσωπευτικό, δεν το κάνει γιατί βρίσκει σ' αυτόν προσωπικά χαρίσματα, που μπορεί να δίνουν ευκαιρίες για έπαινο. Πρέπει να υπάρχει στην προσωπικότητα και στη δράση κάποιο στοιχείο που να έχει σημασία για το παρόν ή να θεμελιώνει το σήμερα ή να μετουσιώνεται με κάποιον τρόπο σε κανόνα του σήμερα. Αυτό μπορεί να γίνει με δυο τρόπους: ή το έργο του να έχει αντικειμενική αξία ζωντανή για το σήμερα ή το πρόσωπό του να είναι μορφή οδηγητική. Στον Ψυχάρη συντρέχουν και τα δυο.»

²⁸ Στο περ. «Νέοι Πρωτοπόροι», φ. 5, Μάης 1934. Αναδημοσιεύεται στις Εκλεκτές σελίδες, τ. Δ', σ. 109-116.

²⁹ Διακρίνει τον εθνικιστικό δημοτικισμό του Ίωνα Δραγούμη και της Πηνελόπης Δέλτα, εκείνους που ήθελαν όλο το γένος λεύτερο και δοξασμένο με το λόγο, δηλ. τον Ψυχάρη και τον Παλαμά – κι αυτό δεν είναι ακριβώς θετική κρίση, όσους πίστευαν στη μόρφωση της εργατικής τάξης σ' ένα σύγχρονο αστικό κράτος, δηλαδή τους κοινωνιολόγους, όσους έβλεπαν το δημοτικισμό ως πρόδρομο του σοσιαλισμού, σαν τον Σκληρό, τον Χατζόπουλο, τον Ταγκόπουλο.

χωρίς την κοινωνική μεταβολή δεν θα επερχόταν πραγματική αλλαγή στην παιδεία, καθώς ο δημοτικισμός δεν έγινε εθνικοκοινωνικό κίνημα.³⁰

Πάντως, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κατά παράδοξο φαινομενικά τρόπο ο Γληνός συναντήθηκε ολόψυχα με τον Ψυχάρη την ώρα της μεγάλης ιδεολογικής τους απόστασης, δηλαδή όταν ο ίδιος (ο Γληνός) είχε ξεκάθαρα τοποθετηθεί στο χώρο των σοσιαλιστών και εντέλει των κομμουνιστών, και ο Ψυχάρης είχε γίνει πιο συντηρητικός (αφού οι δυο τους είχαν αντίστροφη μετακίνηση μέσα στο ιδεολογικό φάσμα³¹). Αυτό συνέβη, αφενός γιατί η ψυχαρική γλώσσα ήταν η πιο ασυμβίβαστη δημοτική και η πιο κοντινή στο λαϊκό αισθητήριο, αφετέρου γιατί ο Γληνός ριζοσπαστικοποιείται περισσότερο γλωσσικά και η συνάντησή του με τον Ψυχάρη γίνεται ως προς το γλωσσικό του σύστημα, σταθερά ριζοσπαστικό, αν και δεν ταυτίζεται ποτέ απολύτως, ίσως γιατί με μίαν έννοια τον ξεπερνά (π.χ. στο ορθογραφικό, όπου ο Ψυχάρης είναι πιο συντηρητικός - ήταν το σημείο στο οποίο συμβιβαζόταν, καθώς ενδιαφερόταν προπάντων για το φωνολογικό). Ο Γληνός προοδευτικά απομακρύνεται από τη μειχτή του εκπαιδευτικού Ομίλου και γίνεται (πιο) γνήσιος ψυχαρικός δημοτικιστής. Κάνει πλέον λόγο για χρεωκοπία του αστικού δημοτικισμού και για γλωσσικό ομορτισμό, που εκφράζεται αφενός με τη μειχτή ή νεοδημοτική, αφετέρου με την αντίληψη «δημοτική μα όχι αμέσως, αλλά σιγά – σιγά». «Ο Ψυχάρης πέθανε- Ζήτω ο ψυχαρισμός!» γράφει σε ιδιόχειρο σημείωμα για το μνημόσυνο.

Εμφανίζονται βέβαια και διαφωνίες με τον Ψυχάρη, όπως είπαμε. Π.χ. στη σειρά κειμένων «Το κύμα της αγραμματοσύνης»³², όπου παρεμβαίνει στη δημόσια συζήτηση που είχε ξεσπάσει με αφορμή την αποτυχία των μελλοντικών φοιτητών στις εισιτήριες εξετάσεις για τα Πανεπιστήμια, και, εκτιμώντας ότι το πρόβλημα είναι στην ίδια την ορθογραφία της γλώσσας. (Αξιίζει στο σημείο αυτό να πούμε ότι χρησιμοποιεί την

---

³⁰ Περί το 1925 ο Γληνός απογοητεύεται οριστικά από την αστική τάξη και εγκαταλείπει τις όποιες ελπίδες του ότι μπορεί αυτή να είναι φορέας αποφασιστικής αλλαγής τόσο του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και της κοινωνίας. (Η περιοδολόγηση τόσο του Φίλιππου Ηλιού «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν» όσο και του Ευτύχη Μπιτσάκη «Από τον αστικό στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό» και τα δυο στον τόμο *Δημήτρης Γληνός: Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Φιλοσοφική Σχολή Παν/μίου Ιωαννίνων, Gutenberg 1983, ορίζουν περί αυτή τη χρονολογία τον ιδεολογικό του προσανατολισμό προς το εργατικό κίνημα.) Γι' αυτό άλλωστε δεν δέχτηκε πια οποιαδήποτε υπεύθυνη θέση του προτάθηκε. Η έκδοση του περιοδικού «Αναγέννηση» το 1926 και η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927 πιστοποιεί την καθαρή και δημόσια υποστήριξη στο σοσιαλισμό.

³¹ Ο Γληνός προσδιορίζει ο ίδιος την ιδεολογική του πορεία σε προσχέδια αυτοβιογραφίας ως πορεία «από το Μιστριώτη στο Λένιν», ως μια διαρκή πορεία προς τ' αριστερά. Ο Ψυχάρης, από την άλλη, ενώ ξεκίνησε από ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις με συμμετοχή στο κίνημα για την υπόθεση Ντρέιφους, δηλώνοντας ότι «σ' αφτό τον αιώνα όπου ζούμε, βασιλεύουν οι λαοί και ρίχνουνε τους τυράννους.» (φράση που ο Γληνός απομονώνει στα χειρόγραφα για το μνημόσυνο του 1932 υπό τον τίτλο «επαναστατικότητα»), εν συνεχεία (μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο) στράφηκε προς τον καθολικισμό (λέγεται πως σ' αυτή τη στροφή επέδρασε η σχετική ιδεολογία του γιου του Ερνέστου, που έχασε τη ζωή του πολεμώντας) και τον συντηρητισμό. Ως προς τα πολιτικά της Ελλάδας, όντας οπαδός της Μεγάλης Ιδέας, τοποθετήθηκε με το μέρος του Βενιζέλου μετά τις εθνικές του επιτυχίες, παρότι αρχικά ήταν εναντίον του λόγω της συμβιβαστικής στάσης του στο γλωσσικό. Ωστόσο, αργότερα, στις 27/2/1927 έγραφε στην Πρωία: «Εγώ από κάθε δημοκρατία, που έχει τόσους και τόσους αρχηγούς, προτιμώ μια κυβέρνηση απρόσωπη, τη Μοναρχία. Με τέτοια κυβέρνηση οι διχτάτορες χάνονται και λιώνουν.»

³² Δημοσιεύτηκε στο περ. «Ο νέος δρόμος», ουσιαστικά το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου μετά τη διάσπαση του 27, που διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή, προφανώς υπό τον Γληνό, από Δεκέμβριο του 1928 μέχρι Φλεβάρη του 1929 σε 4 συνέχειες.

ψυχολογία για να στηρίζει τη θέση του. Χαρακτηριστικά γράφει: «Όποιος ξέρει λίγη ψυχολογία, καταλαβαίνει, πως όταν μια ορθογραφία σέρνει τόσα νεκρά στοιχεία³³, και συνάμα τόσες πολυτυπίες, τόσες αμφιβολίες, τόσα ακαθόριστα στοιχεία, είναι αντικειμενικά χρεωκοπημένη, δεν είναι ορθογραφία, είναι ανορθογραφία και ή δε μπορεί να διδαχτεί ολότελα ή πρέπει να παραμεριστούν πάρα πολλά άλλα χρήσιμα στοιχεία της μόρφωσης για χάρη της.» κι έτσι προτείνει κατά σειρά, κατά διαδοχικά στάδια: ορθογραφική απλούστευση, φωνητική ορθογραφία³⁴, και, τέλος, υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου³⁵ και υιοθετεί στην πράξη την ορθογραφική απλούστευση των διπλών συμφώνων και τη γραφή των διφθόγγων του υ με φ ή β (χαρακτηριστικό υιοθετημένο από την ψυχαρική ορθογραφία). Αυτή είναι και η μόνη ταύτιση με την ψυχαρική ορθογραφία, που κατά τα άλλα ήταν πολύ πιο συντηρητική, ιστορική. Επίσης σε άλλη σειρά άρθρων με τίτλο «Ορθογραφική απλοποίηση»³⁶, όπου προτείνει στοιχεία απλούστευσης, πολλά από τα οποία που σήμερα έχουν πράγματι υιοθετηθεί, όπως η κατάργηση η και ω στην υποτακτική, η κατάργηση της χρονικής αύξησης, η γραφή όλων των παραθετικών σε –ότερος με ο, όπως και των ουσιαστικών σε –οσύνη, και άλλα πιο τολμηρά, π.χ. η *μτχ παθητικού παρακειμένου με ένα μ*, κατάργηση όλων των διπλών συμφώνων πλην των λέξεων *Ελλάδα, ελληνικός, άλλος, αλλά* (αν και εδώ δεν εφαρμόζει την απλοποίηση ούτε των διπλών συμφώνων και των διφθόγγων, όπως έκανε στην προηγούμενη σειρά άρθρων³⁷), καθώς και τονική μεταρρύθμιση. Σ' αυτό, λοιπόν, το σημείωμα καταλογίζει στον Ψυχάρη συνεισφορά στο ορθογραφικό χάος, θεωρώντας πως κι αυτός έχει ασυνέπειες, πολυγραφίες και αντιφάσεις.³⁸ Θεωρεί ότι

³³ όπως ο γιωτακισμός, ο πνευματισμός, ο τονισμός, τα μακρά και τα βραχεία, τα δίχρονα, τα διπλά, τα αυ, ευ, ηυ, διπλοπρόφερτα

³⁴ Για τη φωνητική ορθογραφία θα γράψει μετά από την επίσκεψή του στη Σοβιετική Ένωση το 1934: (Οι Έλληνες της Ρωσίας) πήρανε τη δημοτική γλώσσα, απλοποίησαν την ορθογραφία, την έκαναν φωνητική ... κάθε λαϊκή ομάδα μορφώνεται με τη γλώσσα που μιλάει.»

³⁵ Σχετικά με το λατινικό αλφάβητο τα επιχειρήματα του Γληνού ήταν: α) μας εισάγει μορφικά στην οικογένεια των ευρωπαϊκών γλωσσών, β) λύνει μεμιάς το πρόβλημα της ορθογραφίας, γ) διατηρεί ανέπαφη την ορθογραφία της καθαρεύουσας και της αρχαϊζουσας, χωρίς να δημιουργεί διπλές οπτικές εικόνες για κάθε λέξη, δ) σχετικά με το εθνικό φιλότιμο: και οι αρχαίοι Έλληνες δανείστηκαν το αλφάβητο από τους Φοίνικες, ενώ και το λατινικό αλφάβητο έχει καταγωγή ελληνική. Θυμίζουμε ότι το 1928 ο Κεμάλ Ατατούρκ εισήγαγε το λατινικό αλφάβητο (με κάποιες τροποποιήσεις) στην τουρκική γλώσσα αντικαθιστώντας το μέχρι τότε χρησιμοποιούμενο αραβικό (με προσθήκη περσικών γραμμάτων). Δεν αποκλείεται να επέδρασε αυτό στην αντίληψη του Γληνού, καθώς η κίνηση αυτή εκτόξευσε τον αλφαβητισμό στην Τουρκία, μολονότι για την τουρκική γλώσσα το αραβικό αλφάβητο ήταν πράγματι εντελώς ακατάλληλο, όντας αδύνατο να αποδώσει τους φθόγγους της, πράγμα που δεν ίσχυε για το ελληνικό. Ο Κορδάτος στο βιβλίο του «Δημοτικισμός και λογιωτατισμός», χωρίς να τάσσεται υπέρ μιας τέτοιας πρότασης, αλλά εναντιούμενος στην ιστορική ορθογραφία, θυμίζει το γεγονός ότι στην Κρήτη του 17^{ου} αι. το λατινικό αλφάβητο είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται, έτσι ώστε και η Ερωφίλη γράφτηκε με βάση αυτό.

³⁶ Δημοσιεύεται στη μηνιαία επιθεώρηση του οίκου Δημητράκου «Η φωνή του βιβλίου» από Σεπτέμβριο του 1931 μέχρι Απρίλιο του 1932, σε 5 συνέχειες.

³⁷ Στην εφαρμογή της απλοποίησης των διπλών συμφώνων, αλλά όχι των διφθόγγων, επανέρχεται στο άρθρο «Το γλωσσικό ζήτημα» του 1934 στο περ. «Νέοι πρωτοπόροι».

³⁸ Τον κατηγορεί και για ασυνέπεια, για παραβίαση αλλού της ιστορικής ορθογραφίας αλλού για νεωτερισμούς κι αλλού για συντηρητισμό (π.χ. κρατάει το η της υποτακτικής, τη χρονική αύξηση, τα παραθετικά σε –ότερος...). Το σημείωμα το γράφει, ενώ έχει μόλις λάβει στα χέρια του τη «Ρωμαϊκή Γραμματική» του Ψυχάρη που έφθασε, ως «αναπάντεχος μικρός θησαυρός», στα χέρια του (μόλις είχε τυπωθεί αλλά δεν είχε εκδοθεί). Παρά τις ενστάσεις του, επικαλείται και τον ίδιο τον Ψυχάρη για την ανάγκη της ορθογραφικής απλούστευσης αναφέροντας κάτι που γράφει ο Ψυχάρης στον πρώτο τόμο: «Ζητώ συγγνώμη σε πολλούς μου φίλους για την ελεεινή ορθογραφία που νόμισα φρόνιμο ν' ακολουθήσω ακόμα εδώ. Αρχίζουν να συνηθίζουν τη γλώσσα, που είναι το κυριώτερο. Μερικοί

ναι μεν ο Ψυχάρης έλεγε πως όταν κανόνιζε το ορθογραφικό του σύστημα είχε δύο οδηγούς: τη γλωσσολογία και το παιδί (και πράγματι το έκανε), όμως, κατά τη γνώμη του, υποβάθμισε το δεύτερο. Λέει συγκεκριμένα: «όταν βρεθήκανε σε σύγκρουση η γλωσσολογική με την παιδαγωγική άποψη, ο Ψυχάρης ξεχνάει το παιδί ή για να πούμε καλύτερα στάθηκε ολότελα άνισος στο ζύγισμα των δύο αυτών παραγόντων» (π.χ. η έκθλιψη και η συνίζηση στο κι, κ' ή η οξεία στο αφήστε, ακούστε... παρότι ακολουθεί τον κανόνα του μακρού προ βραχέος, γιατί αυτά προέρχονται από τα αφήσατε, ακούσατε..., «πώς θα το διδαχθεί το παιδί;»). Λέει ο Γληνός: «Το ΠΑΙΔΙ δεν είναι φιλολογία, είναι μια φοβερή απαίτηση κι ένα χρέος ακαταμάχητο μπροστά μας». Ο Γληνός είναι πάνω απ' όλα παιδαγωγός, βάζει μπροστά από τη γλωσσολογία το παιδί (αντίστροφα απ' ό,τι – κατά τη γνώμη του – κάνει ο Ψυχάρης).

Φυσικά χρειάζεται να δούμε και τη στάση του Ψυχάρη προς τον Γληνό αλλά και προς τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, του οποίου ο Γληνός ήταν πρωτοπόρο, αν και όχι ιδρυτικό, μέλος, όπως και πρωτεργάτης στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 από υψηλές θέσεις στο Υπουργείο Παιδείας μαζί με τους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη.

Ο Ψυχάρης (όπως και οι Εφταλιώτης και Πάλλης) στάθηκε επικριτικός προς τον Εκπαιδευτικό Όμιλο («εκπαιδευτικό ανεμόμιλο» τον ονόμαζε) – είναι γνωστή η αντιπαράθεση των δύο τριανδριών, συχνά μάλιστα ειρωνικός και επιθετικός (ήταν τέτοιος και ο χαρακτήρας του). Είναι γνωστό και το περίφημο εκτενές άρθρο του στο Νουμά σε δύο συνέχειες με τίτλο «Πάμε σκολειό»³⁹, με αφορμή την ίδρυση του Ομίλου και τις εξαγγελίες του, άρθρο που έθεσε και τον άξονα της διαφωνίας και της σύγκρουσης των δύο γενεών του δημοτικισμού. Η διάσταση αφορούσε την ίδια την αντίληψη για τη δημοτική γλώσσα, εφόσον ο Εκπαιδευτικός Όμιλος επέλεγε ως γλώσσα όχι την καθαρή (ψυχαρική) δημοτική αλλά τη συμβιβασμένη μιχτή⁴⁰

σκοντάφτουμε με τα σωστά τους στην ορθογραφία. Ας κάνουμε εμείς ένα βήμα προς αυτούς να τους γίνη εφκολία.»

³⁹ Γράφει απευθυνόμενος προς τον νεοϊδρυθέντα Εκπαιδευτικό Όμιλο, που του είχε ζητήσει να γίνει μέλος του και ο ίδιος: «Μου ζητάτε να γίνω μέλος. Πολύ πρόθυμος. Εσείς είστε φρόνιμοι, συσταζόμενοι, σοφοί αθρόοι. Πολύ θα με ωφελήσει στην κοινή γνώμη να με διουν δίπλα σας. Αν κανείς άξαφνα ξαναμιλήσει για τις υπερβολές μου, αν πη τίποτις για μένα, δε θα τον αφήσουνε: *Σώπα καλέ, κι είναι μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Ελάτε, λοιπόν, να συζητήσουμε...» Και θέτει τις γλωσσικές του αντιρρήσεις: γιατί *σχολειό* και όχι *σκολειό*; Κλείνει λέγοντας: «Γλώσσα θέλετε; Τι περιμένετε; Πάρτε τη γλώσσα του λαού. Κι αν δεν ξέρετε πώς να διαλέγετε τύπους και λέξεις, τότες τι λέτε, δε ρίχνετε μια ματιά στα μικρούτσικα, στα τιποτενιούτσικα βιβλιαράκια μου; Θαρρώ τάχουνε όλα. Θα βρήτε μέσα ύφος, γλώσσα, γραμματική, ε και κάποιο μεζελίκι.» Και υπογράφει: «Ο ταπεινός, ελάχιστος συνάδερφός σας. Ψυχάρης.»

⁴⁰ Στο άρθρο του «Η Μιχτή» στο Νουμά (29/2/1920) έγραφε: «Μπράβο σου Νουμά. Ωραία μίλησες του Γληνού. Έμεινες πιστός και στην Ιδέα και στη Φιλία. Για τη μιχτή εννοείται πως έχεις δίκιο χίλιες φορές... Της γραμματικής οι κανόνες πρέπει νάναι απρόσωποι, εθνικοί, αλλιώς ζη και βασιλέβει το καπρίτσιο του καθενός. ... Στην Ελλάδα δε διδάχτηκε η δημοτική. Εγώ τη διδάσκω 16 χρόνια στο Παρίσι μεθοδικά συνάμα με τη γραμματική της καθαρέβουσας. Είναι των αδυνάτωνε αδύνατο να μάθης τη δημοτική άμα δεν τη διδάξης ταιριαστά με τους κανόνες της τους επιστημονικούς, τους φιλοσοφικούς, τους ιστορικούς, τους γλωσσολογικούς, όπως διδάσκεται κάθε γλώσσα της Εβρώπης. Κι έτσι από έποψη πραχτική μιχτή γλώσσα στην εκπαίδευση δε χωρεί. Μισή δουλειά δεν είναι, είναι σωστή δουλειά. Όσοι θέλουνε τη μιχτή δε μοιάζει να συλλογιστήκανε ούτε το όνομα του όρου που μεταχειρίζονται. Σημαίνει ανακατωμένη από δυο στοιχεία διαφορετικά: τη δημοτική και την καθαρέβουσα. Μιχτά δεν μπορείς να μάθης ούτε τη μια γλώσσα ούτε την άλλη. Θέλεις πάντα γραμματική που να στέκει, που είναι μία.»

(Ψυχάρης: «οι γλωσσικές αναποδιές του Ε.Ο.»⁴¹, «Ο Τριανταφυλλίδης και η φιλαινάδα του η μιχτή», «Νουμάς»: «η νερόβραστη ανοστιά της μιχτής»⁴²). Στον Τριανταφυλλίδη ήταν πιο επιθετικός, αφού αυτός ήταν ο ομολογός του - θα λέγαμε - ο γλωσσολόγος της νεότερης γενιάς και τριανδρίας, ο ρυθμιστής της γραμματικής, ο νομοθέτης της γλώσσας, πράγμα για το οποίο τον ειρωνεύεται: «τη γλώσσα και την ορθογραφία... την ΚΑΝΟΝΙΣΕ ο Τριανταφυλλίδης. Εκεί κάτω τους λείπει ολότελα το sentiment du ridicule».⁴³

Από την άλλη, η στάση των πρωτοπόρων του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης απέναντι στον Ψυχάρη ήταν μεν ασφαλώς θετική, αφού αναγνώριζαν στο πρόσωπό του τον πρωτοπόρο, το μαχητή, αυτόν που έφερε το σεισμό, τον ανεμοστρόβιλο, για να αλλάξει συθέμελα το τοπίο, ένα τοπίο βαριά, ασήκωτα αρχαΐζον την εποχή που εκείνος εμφανίστηκε,⁴⁴ παραδέχονταν πάντα την καθοριστική συμβολή του, που σχετιζόταν και μ' αυτή την αδιαλλαξία του, κι ακόμη το ισχυρό του σθένος και την αντοχή του να δώσει έναν αδιάκοπο, σκληρό και άνισο αγώνα. (Ο Ψυχάρης έλεγε πως είναι προορισμός του να πολεμά: «ποίηση και πόλεμος η ζωή μου - Ψυχή και Άρης: Ψυχάρης»), πρέπει, ωστόσο, να πούμε ότι αυτή η θετική στάση σχετίζεται με το συμβολισμό του ονόματος περισσότερο από τις θέσεις του,⁴⁵ από τις οποίες παίρνουν αποστάσεις οι ίδιοι, καθώς επέλεξαν να εντάξουν στη γλώσσα τύπους που έρχονταν από την καθαρεύουσα και να αρνηθούν την αδιάλλακτη στάση του δασκάλου (και επιπλέον του ζητούσαν να σωπάσει και να σταματήσει την πολεμική εναντίον τους⁴⁶). Στην πραγματικότητα τον εξορίζουν στον ιστορικό ρόλο του συμβόλου και φυσικά τον εξοργίζουν.

⁴¹ Από γράμμα του στον Εφταλιώτη 21 του Μάη 1911 (Στ. Κατατζά, Ερ. Καψωμένου και ερευν. ομάδας επιμ. «Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία», Ιωάννινα 1988), γράμμα 592, σ. 622

⁴² Το περιοδικό «Νουμάς» ήταν κατεξοχήν ψυχαρικό και έτσι η στάση του απέναντι στον Εκπαιδευτικό Όμιλο και τη μιχτή γλώσσα ήταν επικριτική. Και, παρότι στο πρώτο τεύχος της δεύτερης περιόδου έκδοσής του (τ. 610, 1918) ο Διευθυντής του, Δ. Ταγκόπουλος, δήλωσε ότι θα στηρίξει την ήδη εφαρμοσμένη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και ότι θεωρεί το γλωσσικό ζήτημα λυμένο, μετά από λίγο επανήλθε στην πολεμική, θεωρώντας ότι η μεταρρύθμιση έχει αστικό χαρακτήρα και άρα την πολεμά όχι μόνο γλωσσικά αλλά και κοινωνικά. Βέβαια, όταν η μεταρρύθμιση καταργήθηκε, είχε τύψεις ότι βοήθησε στην παλινόρθωση «των ίων και των ωών». Λίγο πριν, το 1920, ο Γληνός είχε καλέσει στο γραφείο του τον Ταγκόπουλο και τον είχε πείσει να αλλάξει κατεύθυνση το περιοδικό, πράγμα που όντως έγινε. Για την ιστορία και το ρόλο του Νουμά βλ. περισσότερα στο Καλογιάννης Γ. «Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)», εκδ. Επικαιρότητα, 1984.

⁴³ Από γράμμα του στον Εφταλιώτη 7 του Φλεβάρη 1911 (ό.π., γράμμα 581, σ. 614). Αναφέρεται συγκεκριμένα στο γεγονός ότι ο Τριανταφυλλίδης «ομάλυνε τη γραμματική και κανόνισε την ορθογραφία» στο βιβλίο της Π. Δέλτα «Παραμύθι χωρίς όνομα».

⁴⁴ Η εποχή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ακραίων απόψεων του καθηγητή Κ. Κόντου, που φθάνει να εισηγείται το μονολεκτικό μέλλοντα, τον παρακείμενο με αναδιπλασιασμό (τετοποθετημένος, πεπεινηκώς, δεδιψηκώς), το «ην» ως παρατατικό του είμαι, «θιγγάνω του ζητήματος» αντί «θίγω του ζητήμα», και άλλα ανάλογα. Όπως γράφει ο Ν. Ανδριώτης στο άρθρο του «Από τον Ψυχάρη στον Τριανταφυλλίδη» στο αφιέρωμα της Νέας Εστίας στον Τριανταφυλλίδη τ. 776, 1/11/1959, σ. 1402-1412), «ο αρχαϊσμός είχε σαρώσει ακόμα και τη μετριοπαθή καθαρεύουσα του Κοραή, και με καπετάνιο τον Κόντο και πλήρωμα τους μαθητές και θαυμαστές του, αρμένιζε με όλα τα πανιά ανοιγμένα, για να συναντήσει την αρχαία».

⁴⁵ Βλ. εκτενώς στο Σταυρίδη - Πατρικίου Ρ. «Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική», εκδ. Ολκός, 1999.

⁴⁶ Ο Ψυχάρης σε γράμμα του στον Εφταλιώτη (ό.π., γρ. 581, σ. 613) το Φεβρουάριο του 1911 γράφει για την «ανόητη δήλωση του Εκπαιδευτικού Ομίλου», που τον παρακαλούν να σωπάσει, να σταματήσει τη δημοσιογραφική πολεμική.

Βέβαια οι δημοτικιστές αλλά και οι πρωτεργάτες του Ομίλου είχαν εξαρχής ή απέκτησαν εντέλει διαφορές μεταξύ τους,⁴⁷ όπως φαίνεται και από τη διάσπαση του Ομίλου το 1927.⁴⁸ Καθώς μάλιστα ο ίδιος ο Γληνός είχε, όπως επισημίναμε, και προσωπική εξέλιξη τόσο στην ιδεολογία του όσο και στη θέση του ως προς το τυπικό της δημοτικής, δεν μπορούμε να ορίσουμε στατικά και τη σχέση Ψυχάρη – Γληνού, παρότι η τελική στάση του προς το μεγάλο δάσκαλο ορίζεται ξεκάθαρα τόσο στο βασικό κείμενο που μας απασχολεί όσο και στα υπόλοιπα. Η προμετωπίδα «πληρώνω χρέος», που προηγείται των σχεδιαγραμμάτων για το βιογραφικό κριτικό σημείωμα λέει πολλά.

Ο Ψυχάρης, όπως είπαμε, ήταν περισσότερο επικριτικός προς τον Τριανταφυλλίδη, αλλά και στον Γληνό δεν χάρισε κάστανα (αν και στην πραγματικότητα δεν χάριζε κάστανα και σε κανέναν – αυτό ήταν και στοιχείο του χαρακτήρα του). Διαθέτουμε δύο (ανέκδοτες, αδημοσίευτες) επιστολές του προς τον Γληνό, μέρος των οποίων παρουσιάζουμε εδώ για πρώτη φορά. Στην επιστολή του προς αυτόν (γραμμένη στις «τρεις του Ιουλίου 1923» και με την προσφώνηση «φίλε Γληνέ»), που του στέλνει με αφορμή την έκδοση της μελέτης του Γληνού «Έθνος και γλώσσα», η οποία γράφτηκε το 1916, αλλά εκδόθηκε από την Εστία το 1922⁴⁹, αφού τον ευχαριστεί για τα όσα γράφει για κείνον στη μελέτη του («πρέπει πρώτα να κοκκινήσω για όσα γράφεις για μένα»), ωστόσο υπονοεί - μεταξύ αστείου και σοβαρού - πως ίσως δεν είναι αρκετά («σα βέρος Ρωμιός που είμαι μήτε αφτά δε μου φτάνουνε»). Ο Ψυχάρης παραπονιέται που δεν τον συγκαταλέγει ο Γληνός ανάμεσα σε αυτούς που κλείσανε στην ψυχή τους την Ελλάδα, αφού τα έργα του «Τόνειρο του Γιαννίρη», «Τα δυο αδέρφια» δεν είναι άλλο παρά Ελλάδα. (Ο Γληνός, χωρίς να καταλογογραφεί όσους έκλεισαν στην ψυχή τους την Ελλάδα, για να δείξει ότι η εθνική συνείδηση δεν σχετίζεται με τη χρήση της καθαρεύουσας, όπως οι καθαρευουσιάνοι διακήρυσσαν, γράφει: «Ποιος έκλεισε μέσα στην ψυχή του ολοκληρωτικότερα την Ελλάδα από έναν Σολωμό κι έναν Βαλαωρίτη;»⁵⁰) Την όλη μελέτη την ονομάζει «σοφή φυλλαδούλα» – κι αυτό δεν είναι

---

⁴⁷ Πρέπει να πούμε πάντως πως οι γλωσσικές επιλογές των δημοτικιστών δε συμβάδισαν απαραίτητα με τις πολιτικές επιλογές τους. Έτσι, παρατηρούμε τον Γ. Σκληρό, από τους σταθερούς σοσιαλιστές, να προσχωρεί προς τη μεικτή γλώσσα και τελικά να γράφει σε απλή καθαρεύουσα (πράγμα για το οποίο ο Γληνός τον επικρίνει στην «Κρίση του δημοτικισμού»), ενώ ο αστός Ψυχάρης να μάχεται μέχρι τέλους για τη λαϊκή γλώσσα. Άλλωστε, όπως φάνηκε και από την κατάταξη του Γληνού (βλ. υποσ. 29), στις γραμμές του δημοτικισμού υπηρετούσαν από μεγαλοϊδεάτες μέχρι σοσιαλιστές.

⁴⁸ Το 1927 συντελείται η διάσπαση του σωματείου: Από τη μια μεριά η (προοδευτική) πλειοψηφία με τον Γληνό, από την άλλη η (συντηρητική) μειοψηφία με τον Δελμούζο. Στην εκτενή διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Ομίλου (Εκλεκτές σελίδες, τ. 3, σ. 24-59) ως άξονες της διάσπασης προσδιορίζονται η διαφορετική αντίληψη για τον ταξικό χαρακτήρα της παιδείας (η πλειοψηφική τάση θεωρούσε πως η παιδεία δεν είναι αταξική), η διδασκαλία των θρησκευτικών, η έννοια της εθνικής αγωγής. Και με τον Τριανταφυλλίδη συγκρούστηκε ο Γληνός για τις ταξικές αλλά και γλωσσικές επιλογές του. Στο πέμπτο σημείωμα για την Ορθογραφική απλοποίηση (Φωνή του βιβλίου, Απρίλιος 1932) με αφορμή διάλεξή του για το ζήτημα της ορθογραφίας (στην οποία αρνήθηκε τις προτάσεις για φωνητική ορθογραφία και για το λατινικό αλφάβητο), τον κατηγορεί αφενός ως εκπρόσωπο της αστικής τάξης, αφετέρου ως μη δημοτικιστή, αφού επέλεξε να συμπεριλάβει την καθαρεύουσα τόσο στη διδασκαλία όσο και στη λογική της ορθογραφίας.

⁴⁹ Στην πραγματικότητα είχε προηγηθεί δημοσίευση και στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1916 και το 1922

⁵⁰ «Έθνος και γλώσσα» (ό.π.), σ. 17. Σε ακόμη πιο ώριμα πολιτικά χρόνια θα γράψει για τον Βάρναλη ότι κλείνει στην ψυχή του όχι την Ελλάδα αλλά την ανθρωπότητα, τον καταπιεσμένο άνθρωπο όπου γης. Όπως γράφει και ο Μ. Παπαϊωάννου («Οι αισθητικές αντιλήψεις του Δημήτρη Γληνού» στο *Δημήτρης*

υποτιμητικό, κάθε άλλο, και αναφέρει ότι «έπρεπε να γένη μια τέτοια μελέτη» και ότι «πολλά επιχειρήματα είναι ή φίνα ή σπουδαία, συχνά και σπουδαία και φίνα». Από την άλλη, αμέσως μετά αναφέρει πως ο Γληνός δείχνει από την ίδια τη χρήση της γλώσσας ότι η δημοτική δεν αρκεί για το γραπτό λόγο και πως η καθαρεύουσα μας είναι απαραίτητη. Χρησιμοποιεί ως παράδειγμα την έκφραση του Γληνού «το πέρασμα του χρόνου», υποδεικνύοντας ότι θα έπρεπε να πει «το πέρασμα του καιρού». Τον κατηγορεί ότι έτσι εκμηδενίζει τον αγώνα του: «Μ' αυτό – και με άλλα τόσα – η δουλειά η δική μας ... μοιάζει να πήγε του βρόντου». Όσο για το ύφος, του φαίνεται «ξεστρωμένο»: πρόχειρο, βιαστικό: «λείπει, φοβούμαι, η αλύπητη δουλειά. Θα τόγραψες πολύ γλήγορα. ... Πρέπει να γράφονται σα να είχαμε μπροστά μας πεντακόσια χρόνια - όχι χρόνο – παρά καιρό.». Του κάνει ακόμη την παρατήρηση ότι εμφανίζεται σα δικηγόρος της δημοτικής, ενώ η δημοτική δεν είναι κατηγορούμενη. Κατηγορούμενη είναι η καθαρεύουσα κι έπρεπε ο Γληνός να δείξει πως εκείνη είναι η καταστροφή της αρχαίας και όχι πως η δημοτική δεν είναι. Έπρεπε να υποστηρίξει ότι κατ' αρχάς οι αρχαίοι «γράφανε τη γλώσσα του βαρκάρη της εποχής τους», αφού ένα από τα βασικά επιχειρήματα των καθαρευουσίωνων ήταν ότι η δημοτική είναι η γλώσσα των βαρκάρηδων και των σαλεπιτζήδων. Και καταλήγει πως «δεν την ανεβάζεις ψηλά στον Όλυμπο σας τη θεία, τη μοναδική φιλολογία της αρχαίας, που η μαϊμού η κλαμένη (εννοεί την καθαρεύουσα) τολμά να της παραβγεί – κάτω, βρώμα, τα χέρια». Στην πραγματικότητα και για τον Γληνό και για τον Ψυχάρη ο δημοτικισμός είναι μια μορφή του δημιουργικού ιστορισμού. Ήδη σ' αυτή την ίδια μελέτη ο Γληνός γράφει ότι «η δημοτική γλώσσα είναι η αρχαία κοινή, όπως φυσικά εξελίσσεται χωρίς συνειδητή προσπάθεια στο στόμα του λαού, που εξακολουθητικά τη μιλούσε κι αποταμίευε σ' αυτή τον ψυχικό του βίο σ' όλους τους μακρούς και πολυτάραχους αιώνες της ιστορικής του ζωής.»⁵¹ Το γράμμα κλείνει ως εξής: «Βρήκες τον μπελά σου. Έπρεπε να συγκινηθώ που με τίμησες και με θυμήθηκες, ενώ σου τα ψέλνω. Δεν πειράζει. Πάντα φίλος. Ψυχάρης». Κι έχει εδώ σημασία το «πάντα φίλος», αφού είναι επιστολή του 1923, μετά από την αντιπαράθεση για τον Εκπαιδευτικό Όμιλο.

Αξίζει να σημειώσω ότι ο Γληνός έλαβε υπόψη τη γλωσσική υπόδειξη του Ψυχάρη. Όχι μόνο δεν εναντιώθηκε, αλλά τη συλλογίστηκε και συμμορφώθηκε. Έτσι, σε μεταγενέστερα κείμενα παρατηρούμε ότι δεν χρησιμοποιεί τη λ. «χρόνος», αλλά τη λ. «καιρός». Ενδεικτικά αναφέρω, ανάμεσα σε πλήθος άλλα, στο κείμενό του για τον Νίτσε (γραμμένο το 1941) γράφει: «Μα για την οριστικήν απάντηση χρειάζεται μια βαθύτερη ανάλυση και κάποιο πέρασμα καιρού.»⁵² Το στοιχείο αυτό δείχνει πολλά και για το χαρακτήρα και την προσωπικότητα του Γληνού. Είναι αδογματίστος, του

Γληνός, 100 χρόνια από τη γέννησή του, σ. 60): «Το τελικό κριτήριο της τέχνης στη μαρξιστική αισθητική του Γληνού είναι ποιες κοινωνικές δυνάμεις εκφράζει η τέχνη και σε ποια εποχή».

⁵¹ «Έθνος και Γλώσσα» σ. 61

⁵² Από το εισαγωγικό κείμενο με τίτλο «Νοσταλγός ή Προφήτης. Ένα σύντομο σκίτσο για το Νίτσε και τη φιλοσοφία του», που αποτέλεσε τον πρόλογο στο βιβλίο «Φρ. Νίτσε: Η γενεαλογία της ηθικής», μετάφραση – πρόλογος Δημ. Αλεξάνδρου (Δημ. Γληνού), εκδ. Γκοβόστη, 1942 (εδώ από το Δημήτρη Γληνού Εκλεκτές Σελίδες, εκδ. Στοχαστής, τ. πρώτος, σ. 100). Μια άλλη ενδεικτική αναφορά από το κείμενο «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας» του 1923: «η ομαδική ζωή ωρισμένου τόπου και καιρού...», «εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο κατά τον καιρό, τον τόπο...» (από τις Εκλεκτές Σελίδες, τ. Α', σ. 73, 79).

λείπει ο (ακόμη και επιστημονικός) εγωισμός, παραδέχεται τις αστοχίες του και επεξεργάζεται διαρκώς τα δεδομένα, παρά τη σταθερότητα της πίστης του.

Υπάρχει όμως κι άλλη μια (προγενέστερη και πιο σύντομη) επιστολή του Ψυχάρη προς τον Γληνό, πλην όμως σταλμένη στον Αντώνη Γαβριήλ, όνομα με το οποίο ο Γληνός είχε υπογράψει το 38 σελίδων βιβλιαράκι «Οι χοίροι υΐζουσιν, τα χοιρίδια κοιΐζουσιν, οι όφεις ιΐζουσιν»⁵³, υποδύμενος έναν δάσκαλο που αναθυμάται τα αναγνωστικά του δημοτικού, τα οποία επί 30 χρόνια δίδασκε, με αφορμή την απόφαση του Υπουργείου Παιδείας να αποσυρθούν, και μάλιστα να καούν, τα αναγνωσματάρια της Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης («νόστιμη φυλλαδούλα» την ονομάζει ο Ψυχάρης), για το οποίο και γράφει χωρίς να γνωρίζει την ταυτότητα του γράφοντος, υποψιαζόμενος, ωστόσο, ότι δεν είναι το πραγματικό του επίθετο, αφού κλείνει την επιστολή ζητώντας από τον αποδέκτη του να του γνωστοποιήσει το οικογενειακό του επίθετο, καθότι - με βάση μια μελέτη που κάνει - του φαίνεται απίθανο να υπάρχει όνομα Γαβριήλ. Σ' αυτή την επιστολή, αφού ευχαριστήσει για τη μνεία στο όνομά του, επαινεί τον συντάκτη της μελέτης για την επίθεση που εξαπολύει στους δασκάλους και το γελοίο, όπως γράφει, επιχείρημά τους για την ύπαρξη διγλωσσίας σε όλα τα πολιτισμένα έθνη. Βέβαια και εδώ υπενθυμίζει ότι αυτό το επιχείρημα το είχε ο ίδιος ήδη εξουδετερώσει στην «Απολογία» του. Ο Ψυχάρης πάντως αναγνώριζε το δικαίωμα να μιλούν για τη γλώσσα μόνο στους συγγραφείς (τους συγγραφιάδες), αφού αυτοί έχουν να επιδείξουν έργο – όχι οι δάσκαλοι ή οι δημοσιογράφοι.

Ολοκληρώνοντας:

Το ενδιαφέρον είναι ότι θα μπορούσαμε κι εμείς να αντιστοιχήσουμε σε πολλά τον Ψυχάρη με τον Γληνό:

Ήταν μια πολυμερής, πολυδιάστατη προσωπικότητα, με ξεχωριστές επιδόσεις σε πολλούς τομείς, ίσως και δυσπόστατος. Κι ο ίδιος ήταν και ίσως περισσότερο ήθελε να είναι λογοτέχνης (ο Βαλέτας λογαριάζει ως σημαντική αυτή την πλευρά του έργου του⁵⁴), ήταν φυσικά επιστήμονας (που επίσης επέλεξε συνειδητά τη φιλολογία), δάσκαλος, αγωνιστής (είναι ασφαλώς η ιδεολογία του, η στράτευσή του που στην περίπτωση του Γληνού σφιχτόδεσε το πολύτροπο είναι του), άνθρωπος της πράξης, άνθρωπος του πρέπει, πνευματικός ηγέτης (αφού άλλωστε μπορεί να μετουσιωθεί σε κανόνα του σήμερα, ίσως λείπει σήμερα), παρορμητής μεγάλος, ένας από τους λίγους εκείνους που πέτυχαν την εσωτερική αρμονία και γαλήνη (μήπως Γαληνός;) της σύνδεσης πίστης και ζωής, με το κόστος και αυτός της εξωτερικής ταραχής, δίνοντας μεγάλες, διαρκείς και πολυαίμακτες μάχες. Μοιάζει βέβαιο πως ο Γληνός όταν έγραφε τα επαναστατικά γνωρίσματα του Ψυχάρη είχε στο μυαλό του και τις δικές του

⁵³ Η επιστολή στάλθηκε προς τον εκδοτικό οίκο της Εστίας, απ' όπου εκδόθηκε το κείμενο στο οποίο αναφέρεται, στις «3 του Σετέβρη του 1921».

⁵⁴ Ο Βαλέτας στο άρθρο του «Το λογοτεχνικό έργο του Γληνού» λογοτέχνης» (στο *Δημ. Γληνός, 100 χρόνια από τη γέννησή του*, επιστημονικό διήμερο 1-2 Δεκέμβρη 1982, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1985, σ. 103) αναφέρει: «Να γίνει λογοτέχνης, ν' αγωνιστεί σα λογοτέχνης στις γραμμές του δημοτικισμού, να δώσει έργα φαντασίας και κριτικής, ρόδα και μήλα κατά το πρότυπο του Ψυχάρη και του Παλαμά, να συνδυάσει την παρανομία του επαναστατικού, του γλωσσικού ιδανικού με τη νομιμότητα του δασκάλου, να γίνει ο Ποιητής, ο Dante, ή ένας απ' τους ποιητές, που περίμενε σαν πανάκεια ο ρομαντικός δημοτικισμός στα χρόνια του, ιδού το πρώτο εφηβικό ιδανικό ζωής του Γληνού, ιδανικό που τον έφερε και στη φιλολογία σα σπουδή και επάγγελμα που θα έτρεφε και θα συνταίριαζε καλύτερα τη δημιουργική λογοτεχνική του κλίση. Μ' αυτό το ιδανικό βάδισε ο Γληνός ως τα τριάντα του χρόνια.»

επιλογές, τα δικά του ιδανικά. Πιστεύοντας στο δημιουργικό φανατισμό, στην επαναστατική αδιαλλαξία, στην αμετακίνητη συνέπεια, στην απόλυτη πίστη και στη βαθιά γνώση, ακολουθούσε αυτό το δρόμο, αυτό το παράδειγμα, πολεμώντας εξίσου ακατάβλητος πάνω στην πολεμίστρα για την ολοκληρωτική απολύτρωση του λαού.

Από την άλλη, αν θέλουμε να τον τοποθετήσουμε στον καιρό του, θα λέγαμε ότι κι αυτός γεννήθηκε την εποχή της ανόδου της αστικής τάξης και της αστικής πνευματικής αναγέννησης. Ακολούθησε και υπηρέτησε με ορμή αυτό το ρεύμα, κατορθώνοντας ωστόσο να ξεφύγει από τα στενά του όρια και να το υπερβεί, ερχόμενος σε ρήξη μαζί του, όταν ξεπεράστηκε από τις συνθήκες, όταν άρχισε να ξεθωιάζει ή και να σκοτεινιάζει το φως του διαφωτισμού, όταν πια ήταν η εργατική τάξη αυτή που φαινόταν να προορίζεται για πρωτοπόρος των κοινωνικών εξελίξεων. Ο Γληνός ήταν μέσα αλλά και μπροστά από την εποχή του, όπως συμβαίνει με όλα τα λαμπρά πνεύματα, αυτά που εκφράζουν αλλά και οδηγούν έναν ώριμο καιρό.

Ο Γληνός στην εξέλιξή του έγινε εντέλει ίσως ο πιο γνήσιος και πιο μαχητικός συνεχιστής του Ψυχάρη στον αγώνα για τη δημοτική.⁵⁵ Για το ίδιο το γεγονός της ιδεολογικής εξέλιξης έγραφε στο άρθρο «Για να κατανοήσουμε την εποχή μας» το 1927 στο περ. «Αναγέννηση»: «Ο άνθρωπος έχει ανάγκη να πιστέψει σε μερικά απόλυτα πράγματα. Με τη διαφορά πως και η πίστη του και τα πράγματα που πιστέβει δεν είναι εξαρτημένα από τον ίδιο, παρά από την εποχή του. Οι αλήθειες είναι κι αυτές φυτά, που ανθούν σε ωρισμένο έδαφος και το έδαφος το κοινωνικό αλλάζει αδιάκοπα. Τότες οι αλήθειες γίνονται ψέματα ή τουλάχιστο φαίνονται πόσο είναι σχετικές και όχι απόλυτες.» Θάλεγα, λοιπόν, ότι ο Γληνός ήταν σταθερός γιατί κινούνταν ή κινούνταν γιατί ήταν σταθερός. Ήταν ίδιος και διαφορετικός. Μεγάλος πάντα.

---

⁵⁵ Ο Βαλέτας γράφει (ό.π., σ. 109) πως, καθώς θεωρούσε τους διαστρεβλωτές της δημοτικής χειρότερους εχθρούς της από τους καθαρηνουσιάνους, «ξάπλωσε και διεύρυνε τη διδασκαλία του Ψυχάρη στο λαϊκό και κοινωνικό της πλαίσιο κι έγινε ο Κέρβερος του καθαρού μορφικά και δυναμικού επαναστατικά δημοτικισμού».